

WŁODZIMIERZ SZAFRAŃSKI

SPRAWOZDANIE Z TERENOWYCH BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH
W BISKUPINIE, POW. ŻNIN, NA STANOWISKU 4 (PÓŁWYSEP)
W R. 1955

W sezonie wykopaliskowym w roku 1955 kontynuowano badania na półwyspie Jeziora Biskupińskiego (st. 4) w celu bliższego poznania konstrukcji starszego wału wczesnośredniowiecznego i układu stratygraficznego zwłaszcza wczesnośredniowiecznych osiedli.

Na badanym wycinku obszaru półwyspu biskupińskiego wyróżniono 15 warstw kulturowych (ryc. 1). Wymienione warstwy kulturowe są częściami składowymi wyróżnionych już w roku 1934 dwóch poziomów osadniczych kultury łużyckiej (starsze i młodsze osiedle obronne) i wczesnośredniowiecznego poziomu osadniczego, zróżnicowanego już w roku 1946 na trzy piętra stratygraficzne — fazy rozwojowe (I osiedle bronione palisadą, II gród feudalny z obwarowanym podgrodzem i III gródek książęcy również z obwarowanym podgrodzem). W sezonie sprawozdawczym na badanym odcinku nie wystąpiły ślady wczesnośredniowiecznego osiedla bronionego palisadą z I fazy osadniczej.

W północnej połowie aru 159 pod warstwą I wystąpiła warstwa II, smolistoczarnej ziemi przesyconej obficie węgielkami drzewnymi, o miąższości do 20 cm. Powstała ona wskutek zaścianienia tego miejsca w czasie używania i zamieszkiwania go oraz przez spalenie się tu budynku o ścianach plecionkowych. O istnieniu na tym miejscu budynku o tego rodzaju ścianach świadczy 7 ułamków polepy z odcisniętymi gałązkami domniemanej plecionki i ślady po kołkach na stropie następnej, głębszej warstwy. W obrębie domostwa znaleziono resztki paleniska kamiennego, 31 ułamków prażnicy, nóż żelazny, 43 kości zwierzęce, kosteczki i łuski rybie oraz 65 skorup wczesnośredniowiecznych. Budynek ten ustawiono na podgrodziu gródka książęcego w III fazie osadnictwa wczesnośredniowiecznego na półwyspie. Budowniczy domostwa wybrał pod budowę suche miejsce, wznosząc budynek na lekkim skłonie rozsypiska wału obronnego starszego grodu z II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

Głębiej spoczywała warstwa III, brunatnoszarej ziemi, o miąższości ok. 20 cm. Na spągu była ona wymoszczona dużą ilością łusek i kosteczek rybich, wśród których znaleziono ziarenka w rodzaju grochu, pozwalające ewentualnie na przypuszczenie, że ryby łowiono, być może, na pęki grochowin. Warstwa dostarczyła 85 ułamków prażnicy, 2 osełek, gródek polepy i 57 kości zwierzęcych. Warstwa III rozpościera się na przedpolu wału grodu z II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego na półwyspie. Jest ona współczesna temu wałowi, gdyż tworzyła się w czasie budowy i istnienia, a częściowo także i w czasie demolowania wału.

Warstwa IV, brunatno-żółtawo-szarej, spulchnionej ziemi o miąższości ok. 40 cm, biegnie samym środkiem aru 159, mniej więcej z zachodu na wschód, pasem do 2 m

szerokim. Jest ona częścią zniwelowanego niewątpliwie także w dużym stopniu nasypu wału ziemnego, który obsunął się po usunięciu drewnianego oblicowania i zajął miejsce drewna zdemolowanej ściany wału, szerokiej pierwotnie na przeszło 1,0 m. Warstwa ta powstała wskutek zniszczenia wału z II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego na półwyspie. Znalaziono w niej skorupy kultury łużyckiej, co dowodzi, że przy czerpaniu ziemi do budowy nasypu ziemnego wału naruszono warstwę kulturową łużycką.

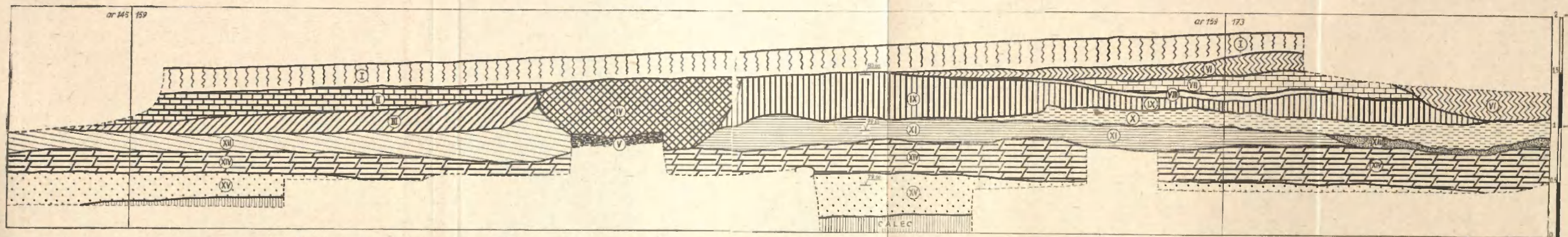
Warstwę V stanowi podwalina drewnianej ściany, licującej od zewnątrz nasyp wału ziemnego z II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Podwalina ta składa się zasadniczo z biegnących wzdłuż, płasko łupanych bierwion-legarów, opartych końcami na krzyżujących się z nimi, ułożonych poprzecznie beleczkach, pod które podesłano faszynę z drążków i odpadków drewna. W uszczelniającej układ bierwion ziemi, nie różniącej się niczym od ziemi warstwy IV, znaleziono 169 skorup kultury łużyckiej, 18 skorup wczesnośredniowiecznych, 22 kości zwierzęce i kilka drobiazgów. Konstrukcję podwaliny ułożono w wykopie, który zniszczył na pewnej przestrzeni warstwę osadniczą młodszego osiedla obronnego kultury łużyckiej.

Warstwa VI, brunatnawo-żółtawo-szarej ziemi o miąższości ok. 20—40 cm, analogiczna do warstwy IV, jest najprawdopodobniej rozsypiskiem nasypu ziemnego wału z II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Rozsypisko to nie ogranicza się do południowej części wykopu na arze 159, lecz obejmuje także znaczną przestrzeń wykopu na arze 173, nawarstwiając się poza jego połowę ku południowi na nikłe ślady poziomu osadniczego wewnątrz grodu współczesnego istnieniu wału w postaci płata polepy-klepiska o powierzchni przeszło 1 m², w którym znaleziono 5 grudek polepy uszczelniającej szpary ściany. Warstwa dostarczyła 843 skorup kultury łużyckiej oraz fragmentów różnych przedmiotów, jak forma odlewnicza, figurka ptaszka, ciężarki tkackie, podkładki gliniane, cedzidło, nadto zaledwie 50 skorup wczesnośredniowiecznych, 172 kości zwierzęce oraz m. in. przęślik, nóż żelazny i odpadki rogowe. Duża ilość przedmiotów kultury łużyckiej potwierdza przypuszczenie, że przy budowie wału wczesnośredniowiecznego, którego rozsypiskiem jest omawiana warstwa kulturowa, naruszono — przy czerpaniu ziemi na miejscu — łużycki układ wielowarstwowy.

Warstwa VII jest również częścią nasypu wieńczącą pierwotnie prawdopodobnie szczyt nasypu omawianego wału II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego na półwyspie. Tworzy ją rdzawożółta, brudna, spulchniona glina. Rozpościera się ona na przejściu z aru 159 na 173 i przenika na arze 173 w warstwę VI mieszając się z nią.

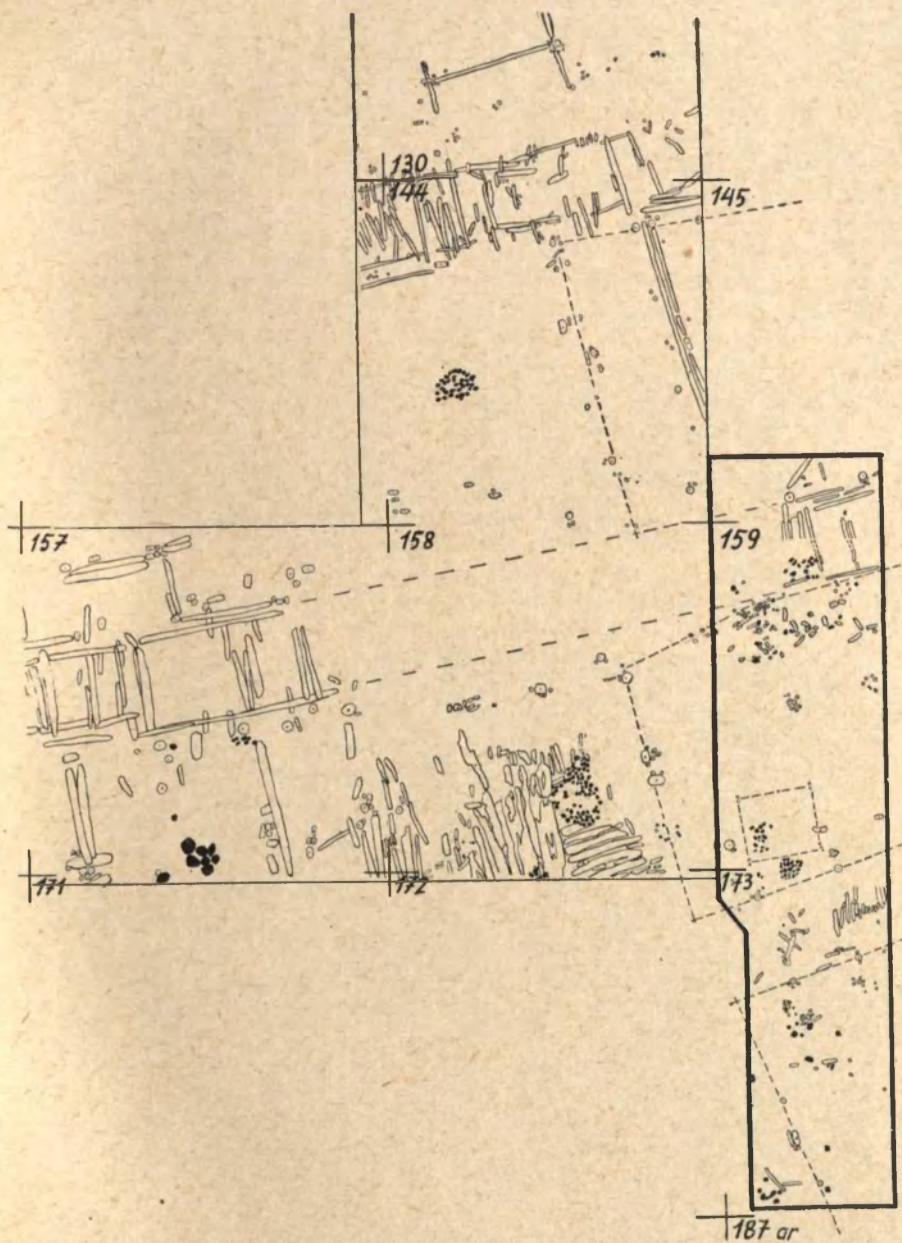
Warstwę VIII, zaledwie kilkucentymetrowej miąższości, stanowi żółta glina z brunatnoczarnymi śladami zbutwiałego drewna i spalenizny. Są to, być może, zwaliska zbutwiałych, względnie częściowo spalonych konstrukcji drewnianych samego szczytu wału i znajdującego się tam klepiska glinianego, które podczas demolowania wału runęły po skarpie nasypu ziemnego do wnętrza grodu jako pierwsze, przywalone następnie gliną (warstwa VII) i ziemią z samego jądra nasypu ziemnego wału. Warstwa występuje na pograniczu aru 159 i 173 i przebiega szerokim na ok. 4 m, przerywanym pasem u samego — jak się zdaje — podnóża nasypu ziemnego omawianego wału. Dokumentacyjna wartość opisanej warstwy jest znaczna, gdyż na jej podstawie można próbować odtworzyć szerokość nasypu ziemnego wału w postaci przypartej do drewnianej ściany skośnej skarpy; szerokiej u podnóża prawdopodobnie na z górą 2 m.

Warstwa IX, brunatno-żółtawo-szarej, spulchnionej ziemi (analogiczna do warstwy IV i VI) o miąższości do 40 cm, zawiera znaczną liczbę dużych głazów o rozmiarach dochodzących do 20×35 cm. W odległości 3—4 m od południowej granicy aru 159 warstwa ta byłaby prawdopodobnie pozostałością nasypu ziemnego wału, przypartego w postaci pierwotnie skośnej skarpy do szalującego wał od zewnątrz sągu drewna.

Ryc. 1. Biskupin, pow. Znin, st. 4 (półwysep). Schematyczny rysunek układu stratygraficznego warstw kulturowych w przekroju poprzecznym przez wał wczesnośredniowieczny i starsze warstwy osadnicze

Natomiast na przejściu z aru 159 do 173 warstwa ta stanowiłaby resztkę podsypiska, w postaci stopy wału wewnątrz grodu, oraz ślad warstwy współczesnej istnieniu i funkcjonowaniu wału.

Ryc. 2. Biskupin, pow. Żnin, st. 4. Plan sytuacyjny konstrukcji drewnianych fragmentu osiedla obronnego kultury łużyckiej na półwyspie (ramką objęto konstrukcje odkryte w sezonie sprawozdawczym)

Pomijając warstwę I, współczesną, opisane warstwy wczesnośredniowieczne, II—IX, byłyby śladami dwóch faz osadnictwa wczesnośredniowiecznego na półwyspie, a mianowicie III fazy (warstwa II) i II fazy (warstwa III—IX). Z II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego uchwyconoby na badanym miejscu zarówno ślady wału (warstwa IV—V, VII—VIII oraz częściowo III, VI i IX), jak również i ślady poziomego osadniczego współczesnego istnieniu i funkcjonowaniu wału wewnątrz grodu (częściowo warstwa VI i IX) i na zewnątrz grodu (częściowo warstwa III).

Pozostałe warstwy X—XVI są związane ze śladami osadnictwa kultury łużyckiej na tym miejscu.

I tak warstwa X, brudnożółtej gliny, o miąższości ok. 20 cm, jest gliniastym nawarstwieniem charakterystycznym dla znacznej przestrzeni półwyspu biskupińskiego, oddzielającym wyższe, płytsze poziomy osadnicze wczesnośredniowieczne od głębiej leżących łużyckich. Powstanie tej warstwy wiąże się z działaniem wód deszczowych, powodziowych i roztopów wiosennych rozmywających klepiska i polepę zniszczonych domostw i ulic oraz rozsypiska wału.

Treść warstwy XI stanowi czarna i gdzieniegdzie brunatnoszara (ślady zbutwiałego drewna) ziemia przemieszana z warstewkami (o miąższości 1—3 cm, a na arze 173 nawet 6—8 cm) piasku powodziowego upstrzonego niekiedy węgielkami drzewnymi, gliny i zwłaszcza na spągu spalenizny (ślad belki) z tłustymi białymi popiołami. Przemieszanie warstwy występuje w sposób regularny w południowej części aru 159 i we wschodniej części działki aru 173, podczas gdy w zachodniej części działki aru 173 jest ono zakłócone. Miąższość warstwy waha się od 20 do 45 cm. Osobliwa ta warstwa jest zapewne śladem domostw młodszego osiedla obronnego kultury łużyckiej, a jej przewarstwienie mogły spowodować katastrofalnie ulewne deszcze, w następstwie których woda kilkakrotnie zalewała klepisko wewnątrz domów, a zwłaszcza kataklizmy powodzi¹. Jedna z takich powodzi przyniosła z daleka wyrwane z głębinowych pokładów torfowych znalezione w tej warstwie skamieniałe drewno.

Warstwa XII, brunatnoszarej ziemi o miąższości 20—25 cm, rozpościera się w północnej części działki aru 159 i przechodzi na sąsiednią działkę na arze 145. Jest to warstwa utworzona na drewnianej nawierzchni ulicy poprzecznej i przy wejściu do jednego z domów młodszego osiedla obronnego kultury łużyckiej. W połowie aru 159 wystąpiły w niej zgłiszczą spalonego domu przytykającego tylną ścianą od południa do wymienionej ulicy.

Warstwa XIII, brunatnoczarnej ziemi przesyconej spalenizną i zbutwiałymi szczątkami drewna, miąższości ok. 10 cm, z soczewką gliny (prawdopodobnie klepiska ulicznego), kryje w sobie zwęgloną nawierzchnię ulicy poprzecznej młodszego osiedla obronnego kultury łużyckiej. Występuje ona w północnej części działki na arze 173.

Warstwa XIV, brunatnawo-szaro-popielatego mulku o miąższości ok. 30 cm, jest najstarszą i najgłębiej spoczywającą warstwą osadniczą na półwyspie, zawierającą ślady konstrukcji drewnianych starszego osiedla obronnego kultury łużyckiej. Na arze 159 zarówno warstwa XI, jak i XIV zostały w znacznym stopniu naruszone przez wkop wczesnośredniowieczny, który je przeciął, sięgając aż do spągu warstwy XIV. Wkop ten powstał prawdopodobnie w tym celu, by umożliwić ułożenie bruku kamiennego pod nasyp ziemny wału grodu z II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

Spoczywająca na białym, marglowatym calcu warstwa XV, brunatnawoszarej próchnicy kopalnej, miąższości około 30 cm, jest podłożem najstarszego na tym miejscu osadnictwa kultury łużyckiej.

¹ Por. A. Gadońska-Czekalska, *Podłoże geologiczne grodu prastawiańskiego w Biskupinie*, [w:] III sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim, Poznań 1950, s. 30.

Ryc. 3. Biskupin, pow. Żnin, st. 4 (półwysep). Słupy odrzwi domu i fragment nawierzchni ulicy poprzecznej w osiedlu kultury łużyckiej

Ryc. 4. Biskupin, pow. Żnin, st. 4 (półwysep). Fragment ulicy poprzecznej z młodszego osiedla obronnego kultury łużyckiej

Opisane warstwy kultury łużyckiej, X—XIV, byłyby śladami dwóch faz osadnictwa późnohalsztackiego na półwyspie, a mianowicie młodszego osiedla obronnego kultury łużyckiej (warstwa X—XIII) i starszego osiedla obronnego tej kultury (warstwa XIV).

Drewniane szczątki zabudowań obydwu osiedli obronnych kultury łużyckiej (ryc. 2), odkryte w sezonie sprawozdawczym, są źle zachowane. Nie zachowały się ani podłogi domów, ani sumiki tworzące ściany. Przetrwały jedynie resztki słupów pozwalające zorientować się w planie zabudowań. Na arze 145 wystąpił fragment przedśionka, z wejściem od ulicy (ryc. 3), domu sąsiadującego od wschodu z domem oznaczonym numerem 44. Od południa, wzdłuż frontowej ściany tego domu biegnie nowo odkryty odcinek młodziej, VIII ulicy poprzecznej, wiodącej do bramy w pierścieniu wału osiedla poprzez niewielki plac przed bramą, odległy zaledwie o trzy domy. Zachowały się szczątki drewnianej nawierzchni ulicy spoczywające na podłużnych legarach. Zauważono ślady naprawy uszkodzonej nawierzchni za pomocą kamieni (zapewne likwidacja kałuży). Omawiany odcinek ulicy występuje w większej części na arze 159, na którym odkryto szczątki domu przytykającego ścianą tylną do ulicy VIII i sąsiadującego od zachodu z domem 53. Stwierdzono ślady przebudowy tej ściany prawdopodobnie w związku z pożarem, który ją uszkodził i na który wskazują leżące wzdłuż ściany zgliszcza. Podobnej przebudowie uległa frontowa ściana zapewne w związku z pożarem, który strawił nawierzchnię młodziej, IX ulicy poprzecznej, odkryta na arze 173 (ryc. 4). IX ulica prowadzi, jak wiadomo, do placu przy bramie i dalej przecina go po przekątnej, dochodząc do samej bramy. Za legar pod nawierzchnię starszej ulicy posłużyły korzenie ściętego, rosnącego na tym miejscu wcześniej, dużego drzewa. W wykopie wystąpiła tylko część przedśionka domu z wejściem i część jego izby właściwej z dwoma stojącymi w środku słupami (sochami), podpierającymi ślepię. Na szczególną uwagę zasługuje niewielki budynek gospodarczy (chlewik lub spichlerzyk) zbudowany zapewne na zrąb, którego zarys można dostrzec na tle planu domu w południowej części aru 159. Budynek ten nawiązuje swoim charakterem i niewielkimi rozmiarami do podobnych zabudowań gospodarczych (zwłaszcza na arze 48 i 49), które wiąże się z młodszym osiedlem obronnym kultury łużyckiej. Na arze 173 odkryto nadto jeszcze fragment trzeciego domu, stojącego w rzędzie domostw między ulicą IX i X. Natknięto się na część ściany szczytowej (zachowana spłaszczona łąką śródcieniowa) i tylnej. Stwierdzono dwukrotną przebudowę ściany tylnej, stojącej wzdłuż IX ulicy poprzecznej, której nawierzchnia na badanym odcinku nosi ślady pożaru.

Badania nie tylko ukazały dalsze części znanych już dwóch domów z IX i X rzędu domów i dwóch młodziej ulic, VIII i IX, ale nadto doprowadziły do odkrycia nowego domostwa z XI rzędu domów, stojącego przy ulicy X. Ślady dwukrotnej przebudowy opisanych zabudowań zdają się wiązać z istnieniem na tym miejscu dwóch kolejno po sobie zbudowanych osiedli obronnych.

Trzecim, najmłodszym pokładem konstrukcji drewnianych są szczątki wczesnośredniowiecznego wału obronnego (ryc. 5). Zachowało się kilka płasko łupanych bierwion, grubych do 15 cm, szerokich 10—20, a nawet 30—40 cm, ułożonych obok siebie i krzyżujących się na końcach z podłożonymi pod nie belkami długimi do 1,30 m. Pod tą konstrukcją dały się zauważyć resztki faszyny w postaci rozrzuconych odpadków drewna. Temu pokładowi drewna o charakterze podwaliny, szerokiemu do ok. 1,40 m i wkopanemu 40 cm poniżej ówczesnego poziomu osadniczego (II faza osadnictwa wczesnośredniowiecznego), towarzyszy po zewnętrznej stronie wału, na odcinku długości ok. 4,0 m, pięć łupanych słupów o przekroju trójkątnym, prostokątnym i płasko-wypukłym (pół rozszczepionego słupa), grubych od 10×17 do 20×28 cm. Słupy te, płasko dołem ucięte i wkopane ok. 85 cm, tworzyły umocnienie

zewnątrznego lica wału. Po wewnętrznej stronie opisanej konstrukcji zdaje się przebiegać rząd słabszych słupków o średnicy 10—12 cm, wkopanych np. 45 cm. Wzdłuż konstrukcji biegnie ślad nasypu ziemnego pasem o szerokości mniej więcej 3,0 m, na którego spodzie w ok. 55 cm głębokim wkopie (w stosunku do ówczesnego poziomu osadniczego) spoczywa znaczna ilość kamieni tworzących skupienia w rodzaju bruku.

Opisana konstrukcja jest fragmentem wczesnośredniowiecznego umocnienia obronowego w postaci wału grodowego, który zabezpieczał siedzibę właściciela wielkiej własności ziemskiej. Na rozsypisku wału znajduje się warstwa kulturowa najmłodszego osadnictwa wczesnośredniowiecznego na półwyspie (podgrodzie z III fazy osadniczej) umożliwiając w ten sposób określenie chronologii względnej wału. Łuk wału grodowego przytykającego ramionami do wału poprzecznego (który zamyka dostęp do podgrodzia od strony lądu), ma 140 m długości. Wał grodu odkryty przez Z. Rajewskiego² rozkopano w latach powojennych na odcinku długości 53 m. Zły stan zachowania szczątków wału na tym odcinku uniemożliwił próbę rekonstrukcji jego pierwotnego wyglądu. Dopiero rozkopanie w sezonie sprawozdawczym dalszych pięciu metrów przebiegu wału dostarczyło pewniejszych podstaw do próbnej, roboczej, hipotetycznej rekonstrukcji jego budowy.

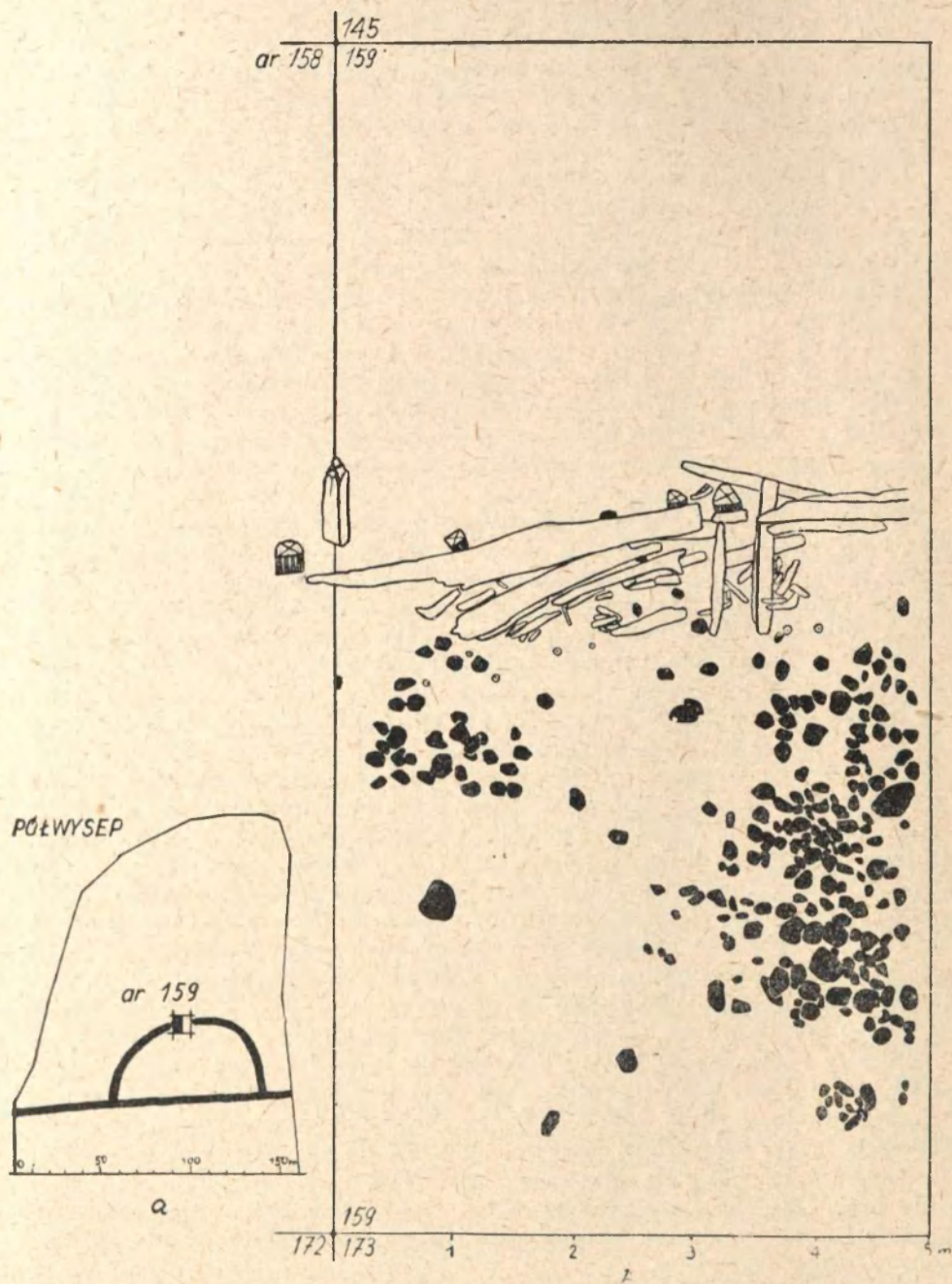
Skrajną, zewnętrzną linię wału tworzy szereg podwójnych słupów oddalonych od siebie o ok. 4 m i poprzedzielanych pojedynczymi słupami. Słupy te to połówki lub ćwiartki podłużnie rozłupanych potężnych pali. Znacznie zagłębione koły te stanowiły doskonałą podporę, jak domyślano się już dawniej, zewnętrznej ściany wału, wzniesionej z poziomo na kant układanych grubych „desek”, starannie obrobionych dyli³. Należy zaznaczyć, że przypuszczenie to jest bardzo prawdopodobne, choć niestety dość słabo poparte materiałem archeologicznym, którego dostarczyły ostatnie badania.

Wymieniony szalunek z grubych desek byłby nieodzowny, gdyby jądro wału stanowił — jak początkowo przypuszczano — nasyp ziemny o pionowym zboczu zewnętrznym, utrwalonym w tej pozycji za pomocą ściany z desek zabezpieczającej przed osuwaniem się ziemi. Tymczasem wzdłuż rzędu zewnętrznych słupów stwierdzono obecność blisko półtora metra szerokiej konstrukcji, składającej się ze starannie ułożonych obok siebie, łupanych bierwion, których końce wspierały się na spoczywających w poprzek beleczkach. Z uwagi na celowe zagłębienie opisanego układu bierwion, leżących na faszynie z odpadków drewna, o blisko pół metra w stosunku do ówczesnego poziomu osadniczego należałoby tego rodzaju konstrukcję uznać za regularny fundament, normalną podwalinę. Podobna podwalina byłaby zbędna, gdyby jądro wału stanowił wyłącznie tylko nasyp ziemny. Najwyżej można by w tym wypadku na grząskim gruncie oczekiwać faszyny w postaci plecionki z gałęzi.

Obecność podwaliny zdaje się wskazywać na to, że spiętrzone na niej podobnie szeroki sąg drewna, który spełniałby rolę przeszło metr szerokiej ściany-lica zewnętrznego, wału z ziemi. Nie ma też żadnych podstaw do przypuszczenia, że ta konstrukcja mogła być szersza, natomiast natknięto się na wyraźne ślady wspomnianego nasypu ziemnego, który w opisanym sągu drewna znalazłby doskonałe zabezpieczenie przed obsunięciem się na zewnątrz. Oszalowanie zewnętrznej ściany sągu drewna nie było bynajmniej konieczne, zwiększało jednak wytrzymałość całej kon-

² Z. Rajewski, *Sprawozdanie z prac w Biskupinie w roku 1947*, ZOW, R. 17: 1948 z. 3—4, s. 50 i ryc. 2 na s. 49.

³ Koncepcja Z. Rajewskiego wymieniona w pracy W. Hensla, *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1948, s. 138; por. tenże, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I, Poznań 1950, s. 45.

Ryc. 5. Biskupin, pow. Żnin, st. 4: a — u dołu po lewej plan sytuacyjny wału grodu i podgrodzia na tle całego półwyspu, b — plan nowo odkrytego fragmentu konstrukcji wału obronnego grodu z II fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego na półwyspie

struktury. Wymieniony sąg drewna nie pozostawił po sobie żadnego śladu poza omówioną podwaliną. Uległ on zapewne rozbiórce. Cały zresztą wał nosi ślady celowej rozbiórki, kompletnego zdemolowania i zrównania z dużym nakładem pracy całego terenu pod późniejsze nowe podgrodzie. Trudno wobec tego coś powiedzieć o sposobie ułożenia tego stosu drewna. Można jedynie przypuszczać, że gdyby się on składał wyłącznie tylko z podłużnie od podwaliny do samego szczytu układanych łupanych bierwion, to musiałyby choćby tylko na sam czas budowy wału być także i od wewnątrz podparty słupkami. Słupki te mogłyby być cieńsze od zewnętrznych kołów, gdyż w miarę budowy wału rosnący powoli wewnętrzny nasyp ziemny podpierałby z kolei ów sąg drewna. Wzdłuż domniemanego sągu drewna wystąpiło rzeczywiście kilka słupków. Są to jednak, jak się wydaje, przeważnie kołki łużyckie, towarzyszące odkrytym tu konstrukcjom łużyckim, jako ich części składowe. Zaledwie bowiem jeden kołek okazał się niewątpliwie wczesnośredniowieczny, różniąc się zdecydowanie od innych. Wobec tego należałoby się raczej spodziewać rusztowej konstrukcji owego sągu drewna, gwarantującej lepszą statyczność całego stosu i nie wymagającej żadnej podpory od wewnątrz na czas budowy wału. Chyba, że przyjmujemy, iż nasyp ziemny rósł stopniowo w równym tempie z układaniem drewnianego stosu.

W odległości około 4,0 m od zewnętrznego lica wału po wewnętrznej stronie natknięto się na ciekłą warstwę spalenizny i zbutwiałego drewna, przywaloną zwaliskami gliny, a na wierzchu jeszcze ziemią nasypu wału. Można by przypuszczać, że są to zwaliska samego szczytu wału, które legły u jego podnóża wewnątrz grodu. Między zwaliskami a podwaliną leżały resztki domniemanego nasypu ziemnego.

Położenie wymienionych zwalisk w stosunku do zewnętrznego lica wału dostarcza podstaw do prób odtworzenia całej szerokości wału, wynoszącej zatem ok. 4,0 m. Zwaliska szczytu wału spoczywały na lekkiej pochyłości stopy nasypu ziemnego, szerokiego na spodzie mniej niż 3,0 m, przechodzącego ku górze w łagodną skarpe podpierającą wewnętrzną ścianę sągu drewna. Jest rzeczą dziwną i zagadkową, że pod opisanym nasypem, przeszło pół metra pod ówczesnym poziomem osadniczym we wkopie, który naruszył głębiej leżący układ stratygraficzny warstw osadniczych kultury łużyckiej, odkryto znaczną ilość kamieni, które skupiają się w pewnego rodzaju bruki kamienne. Nasyp ziemny nie wymaga zasadniczo podwaliny, chyba że grząskość terenu zmusza do ułożenia faszyny. Kamienie jednak byłyby w tym wypadku całkowicie niepożądane. Szczyt wału był niewątpliwie zwieńczony blankową zasłoną⁴, której stosowanie zakłada się powszechnie; jeśli chodzi o pierwotną wysokość wału, to za podstawę jej rekonstrukcji przyjąłem przeciętny wzrost człowieka z podniesionymi rękoma, uwzględniając i to, by napastnik za pomocą podskoku nie mógł uchwycić się rękoma górnej krawędzi w celu podciągnięcia się ku górze i wdrapania na wał. Można by zatem przypuszczać, że szczyt wału znajdował się na wysokości ok. 2,50 m⁵. Wieńczyło go przedpiersie na wysokość człowieka. W sumie wysokość wału szerokiego ok. 4,0 m przekraczała 4,0 m. Byłby to zatem niewielki wał, skoro wysokość wczesnośredniowiecznych wałów słowiańskich wahała się od 4—5 do 8—12 m, a szerokość od 3 do przeszło 20 m¹.

Przedstawiona próba rekonstrukcji wału byłaby w pewnym stopniu ilustracją opisu sposobu budowy wałów słowiańskich, jaki zawdzięczamy Ibrahimowi ibn Ja-

⁴ T. Żurowski, *Budowie kultury łużyckiej w Biskupinie*, [w:] *III sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie...*, s. 301—303 i ryc. 16 na s. 303; A. Nadolski, *Umocnienia grodu łużyckiego*, ZOW, R. 19: 1950 z. 5—6, s. 91 i ryc. 4.

⁵ Por. też Nadolski, *op. cit.*, s. 88—89.

¹ W. Hensel, *Kształtowanie się osadnictwa słowiańskiego w okresie wczesnośredniowiecznym*, „*Slavia Antiqua*”, t. 3: 1949/1950 z. 1, s. 48.

kubowi. Już Zdzisław Rajewski⁷ dostrzegł związek, jaki zachodzi między wałem grodu biskupińskiego a opisem Ibrahima. W tekście Ibrahima⁸: „Słowianie... piętrzą wykopaną ziemię, umocniwszy ją deskami i drzewem (w dawniejszej literaturze przedmiotu — kołami⁹) na podobieństwo szańców”, dostrzegł W. Hensel przeciwstawność określeń „deska” i „drzewo”, co mu pozwoliło łączyć ten opis z konstrukcją rusztową wału, eliminując konstrukcję skrzyniową¹⁰, nie wyłączając jednak słupowej¹¹. Hipotetyczna, robocza rekonstrukcja wału grodu biskupińskiego z drugiej fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego na półwyspie, reprezentująca współwystępowanie konstrukcji słupowej i, jak się zdaje, także rusztowej obok nasypu ziemnego w jednej budowli, jest pełnym potwierdzeniem słuszności twierdzenia W. Hensla¹², dopuszczającego możliwość wiązania relacji Ibrahima z konstrukcją słupową i rusztową przy równoczesnym zastosowaniu, obok drewna, ziemi, jako drugiego podstawowego tworzywa przy budowie wału, czego słusznie dopatrywał się w wale biskupińskim Z. Rajewski już przed dziesięcioma laty¹³.

Badania przeprowadzane w ciągu szeregu lat wykazały, że ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa na półwyspie biskupińskim tworzą obiekt wielowarstwowy, składający się ściślej z trzech nakładających się kolejno na siebie warstw osadniczych, odpowiadających trzem następującym kolejno po sobie fazom osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Rozkopany w sezonie sprawozdawczym nowy, dalszy odcinek badanego już od szeregu lat wału obronnego grodu jest elementem większego kompleksu umocnień obronnych, w których skład wchodzi, oprócz pierścienia wału grodowego, także przytykający doń wał poprzeczny podgrodzia. Wał poprzeczny podgrodzia krzyżuje się wyraźnie na swym końcu południowo-zachodnim z ostrokołem-palisadą, którą — jako umocnienie obronne prymitywniejsze pod względem technicznym od konstrukcji wału — należy uznać za starszą od wymienionego wału, zabezpieczającą wcześniejsze osadnictwo na tym miejscu. Z drugiej znów strony na rozsypisku zniszczonego wału grodu, współczesnego wałowi poprzecznemu podgrodzia, leży warstwa osadnicza jeszcze młodszego podgrodzia obwarowanego nowym wałem poprzecznym i przytykającego do znacznie mniejszego gródka, wzniesionego na miejscu zburzonego starszego i zarazem większego grodu.

Długoletnie prace wykopaliskowe na półwyspie biskupińskim dostarczyły podstaw do datowania wymienionych trzech wyraźnych pięter stratygraficznych osadnictwa wczesnośredniowiecznego, a mianowicie pierwszej fazy na wiek VI—VIII, drugiej fazy na wiek VIII—X, a trzeciej fazy na wiek X—XI. Należący więc do II fazy wał grodu należałoby zatem datować na VIII—X wiek.

Analiza wczesnośredniowiecznej ceramiki¹⁴ odkrytej w omawianym sezonie wykopaliskowym na półwyspie wykazała, że mamy tu do czynienia wyłącznie ze skorupami naczyń lepionych techniką ugniatania. Przy tym skorupy te dadzą się podzielić na dwie grupy, to znaczy: 84 skorupy naczyń lepionych na kole garncarskim i 288 skorup naczyń, co do których nie wiadomo, czy były lepione na kole, czy bez

⁷ Por. Hensel, *Wstęp do studiów...*, s. 138. Na prymitywniejszą analogię do wału biskupińskiego w postaci wału z III—V wieku n.e. we wsi Bereźniaki zwrócił uwagę W. Hensel w pracy *Kształtowanie się osadnictwa...*, s. 47.

⁸ T. Kowalski, *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, Kraków 1946, s. 48—49.

⁹ Hensel, *Wstęp do studiów...*, s. 141.

¹⁰ Hensel, *op. cit.*, s. 140.

¹¹ Hensel, *Kształtowanie się osadnictwa...*, s. 49.

¹² Hensel, *l. c.*

¹³ Rajewski, *Sprawozdanie z prac w Biskupinie...*, s. 50 i ryc. 2 na s. 49.

¹⁴ Analizę ceramiki wczesnośredniowiecznej wykopanej w czasie referowanych prac przeprowadziła na miejscu badań w czasie ich trwania mgr Zoja Szafrańska.

koła. Te ostatnie są to skorupy pochodzące przede wszystkim ze środkowych części naczyń (w trzech wypadkach z dna), ze śladami ugniatania i gładzenia. Mogą więc być fragmentami naczyń lepionych bez użycia koła, jak również fragmentami naczyń obtaczanych tylko na krawędzi lub w większej części. Wśród skorup lepionych techniką ugniatania na kole można wyróżnić fragmenty lekko wygiętych brzegów naczyń, których średnica otworu wynosiła 15, 16, 18 i 20 cm. Obok tych ułamków znaleziono także jeden fragment silnie wygiętego brzegu naczynia ze żłóbką przy krawędzi, zrobionym w celu lepszego nałożenia pokrywy, oraz ułamki płaskich i lekko wklęsłych den. Średnica niektórych den płaskich wynosiła 7, 9 i 10 cm. Na trzech ułamkach den znajdują się wklęsłe odciski osi koła. Średnica jednego z nich — 3 cm, a głębokość — 0,1 cm. Wszystkie szczegóły techniczne, jakie na omawianych skorupach można zaobserwować, są wymienione w załączonych tabelkach.

Kilka uwag należy poświęcić ceramice z warstwy II, będącej śladem trzeciej fazy osadniczej na półwyspie, i z warstwy III, uchodzącej za ślad drugiej fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

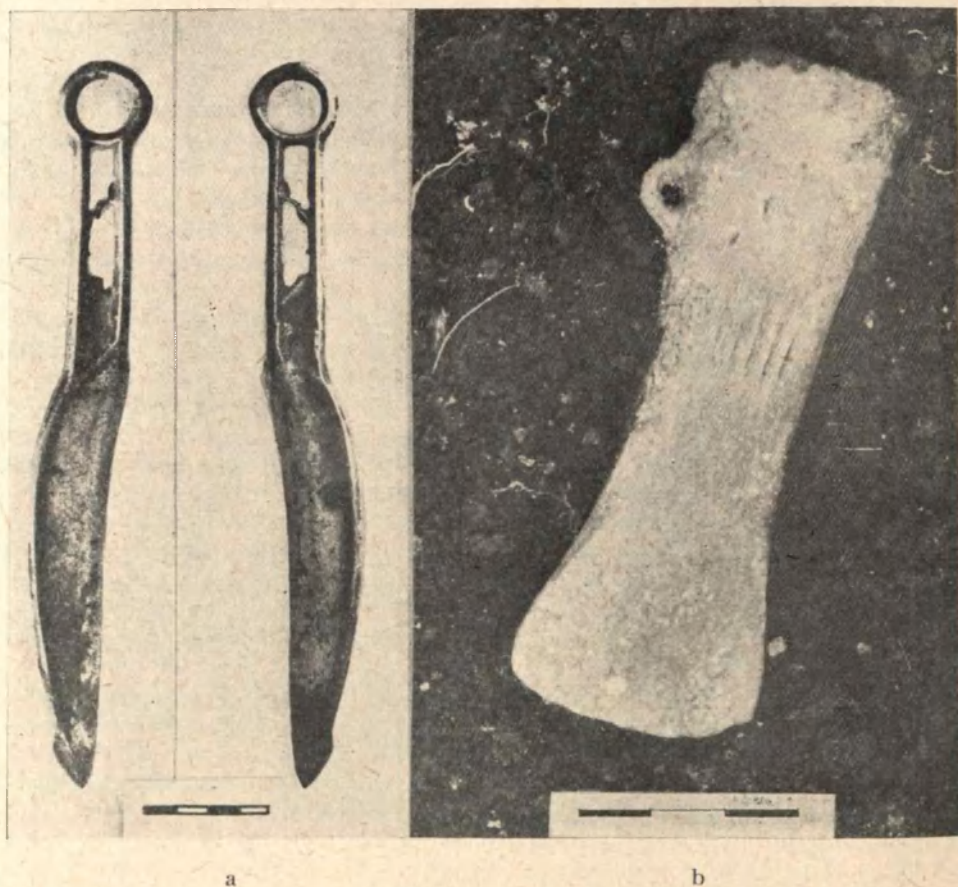
W obydwu warstwach występują skorupy naczyń lepionych techniką ugniatania na kole, ze śladami obtaczania także na fragmentach pochodzących z dolnych części naczyń. Trzeba to specjalnie podkreślić, że skorupy te występują także w warstwie III, to znaczy w warstwie będącej pozostałością poziomu osadniczego z siedzibą właściciela wielkiej feudalnej własności ziemskiej datowanej na VIII, IX i X wiek, w której właśnie m. in. pracował garncarz dobrze już wyszkolony w swoim rzemiośle. Obok doskonałych garncarzy w obydwu fazach osadnictwa pracowali także garncarze, którzy nie mieli jeszcze dobrze opanowanej techniki lepienia (zachowane na skorupach ślady ugniatania, nie zatarte nawet śladami gładzenia) ani dobrze opanowanego koła garncarskiego (brak śladów obtaczania na niektórych skorupach lub ślady obtaczania występujące np. w fazie starszej na dwóch ułamkach brzegów tylko przy krawędzi), ani wreszcie dobrze skonstruowanego koła garncarskiego (odciski osi koła na dnach naczyń w fazie starszej).

Brak możliwości powiązania tych obserwacji z nie ukończoną jeszcze analizą wszystkich skorup znalezionych w czasie poprzednich długoletnich badań na półwyspie nie pozwalała na wyciągnięcie szerszych wniosków z tego skromnego materiału, jaki uzyskano w minionym sezonie wykopaliskowym. Przypominając jedynie o wynikach analizy ceramiki ze stanowiska 6, będącego przedłużeniem podgrodzia, należy podkreślić, że zarówno w fazie starszej (II), jak i młodszej (III) mamy do czynienia z produkcją rzemieślników miejscowych, których zadaniem było w pierwszym rzędzie obsługiwanie osadniczego kompleksu grodowego i którzy zwłaszcza w fazie młodszej, odrywając się od pracy na roli na rzecz doskonalenia techniki lepienia i masowej produkcji, pracowali już nie tylko na zamówienie, lecz najprawdopodobniej także na zbył.

Wśród skorup znalezionych w sezonie sprawozdawczym na półwyspie trzeba wymienić odkryty w warstwie III fragment dna naczynia z otworkami. Na skorupie tej znajduje się także smolisty osad z wtopionymi weń okruchami kory brzozej. Smolisty osad zauważono również na czterech innych skorupach znalezionych w tejże warstwie III. Opisane obserwacje świadczą o tym, że skorupy: dno z otworkami i inne oblane smołą, należały do naczyń służących jako narzędzia pracy przy stwierdzonej tu produkcji dziegiu w fazie starszej i równocześnie wskazują na różnorodne przeznaczenie produkowanych na miejscu naczyń.

Wśród inwentarza ruchomego omówionych nawarstwień kulturowych na szczególnie uwagę zasługuje odkryty na arze 159 pod drewnianą podwaliną wału wczesnośredniowiecznego w warstwie XIV, będącej warstwą osadniczą starszego osiedla

obronnego kultury łużyckiej, nóż brązowy z IV okresu epoki brązowej (ryc. 6a). Za analogię doń może służyć nóż ze Środy Wlkp.¹⁵ Nóż biskupiński typowy dla IV okresu epoki brązowej, a więc dla lat 1100—900 p.n.e., znaleziono w starszym osiedlu obronnym kultury łużyckiej, które razem z młodszym osiedlem obronnym tej kultury

Ryc. 6. Biskupin, pow. Żnin, st. 4 (półwysep): *a* — nóż brązowy z IV okresu epoki brązowej, widziany z obydwu stron, *b* — siekierka brązowa, nawiązująca do typu północnego, w miejscu znalezienia

na półwyspie istnieje zaledwie kilkadziesiąt lat od ok. roku 500 do 450 p.n.e.¹⁶ Występowanie w biskupińskim osiedlu obronnym przedmiotów z młodziej i najmłodziej epoki brązowej w zwartym zespole zabytków z okresu Hallstatt D nie jest bynajmniej zjawiskiem wyjątkowym. Na ok. 143 przedmioty brązowe — 2 okazy pochodzą z IV okresu epoki brązowej, ok. 51 z V okresu, a 10 z przełomu epoki brązowej na że-

¹⁵ W. Szafranski, *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Warszawa—Wrocław 1955, s. 124 i ryc. 570 na tabl. XLVII.

¹⁶ Szafranski, *Jak datować gród kultury „łużyckiej” w Biskupinie?*, ZOW. R. 20: 1951 z 1—2, s. 10—27.

lazną¹⁷. Zatem ze starszych okresów pochodzą w sumie ok. 63 okazy, co stanowi 44% ogólnej liczby przedmiotów brązowych znalezionych w obydwu późnohalsztackich osiedlach obronnych. To wysoce intrygujące zjawisko starałem się wyjaśnić w innej pracy.

Do odkrytych w latach ubiegłych czterech siekierok¹⁸ kultury łużyckiej referowane prace wykopaliskowe dorzuciły nowy okaz piątej siekierki (ryc. 6 b). Jest to już druga siekierka brązowa w tym zespole. Wykopano ją na arze 159. Tkwiła na wtórnym złożu w rozsypisku wału wczesnośredniowiecznego (warstwa IV). Ernest Sprockhoff widzi w tego rodzaju siekierkach specjalną grupę siekierok łużyckich, ograniczoną do południowej części Pojezierza Mazurskiego i reprezentującą późną formę siekierok łużyckich¹⁹.

Szereg dalszych, wymienionych już zresztą na innym miejscu, narzędzi pracy i odpadków produkcji znalezionych w obydwu osiedlach obronnych kultury łużyckiej wymownie informuje o zajęciach mieszkańców tych osiedli. Liczbę ponad pięćdziesiąt narzędzi związanych z gospodarką kopieniacką, która jest tu w owym czasie panującą techniką uprawy ziemi²⁰, pomnożyły trzy rogowe narzędzia kopieniacko-ogrodnicze i zbierackie oraz jedna motyka rogowa. Duży rozmach produkcyjny miejscowego przemysłu domowego w zakresie odlewnictwa brązowego potwierdzają stale jeszcze znajduwane formy odlewnicze niszczone, tzw. na wosk tracony i młotek rogowy. Obróbkę rogu ilustrują odpadki rogowe i półwytwór młotka rogowego. Na uwagę zasługuje też znaczna koncentracja ciężarków do krosien sygnalizująca istnienie — być może — dalszego, jeszcze jednego punktu wytwórczości tkackiej w osiedlu obronnym na półwyspie²¹. Na inne zajęcia wskazują szydła i igły kościane oraz liczne podkładki gliniane, nadto klin drewniany i łyżwy kościane, niewątpliwie środek lokomocji. Wymienić wreszcie trzeba przedmioty związane z kultem, a mianowicie ułamek piaszka glinianego i fragment naczynka w kształcie prawdopodobnie piaszka.

Liczbę zabytków neolitycznych pomnożyły odłupki krzemienne, dłuto kamienne i skorupa naczynia kultury pucharów lejkowatych, jak dotąd pierwszy neolityczny okaz ceramiczny na półwyspie. Wszystkie przedmioty neolityczne znalazły się tu na wtórnym złożu. Półwysp bowiem w neolicie znajdował się pod wodą²², co uniemożliwiło ówczesnemu człowiekowi założenie na tym miejscu osiedla.

Zakład Archeologii Polski
IHKM PAN w Warszawie
Stacja Archeologiczna w Biskupinie

¹⁷ B. Kostrzewski, *Przedmioty brązowe i żelazne z grodu kultury „łużyckiej” w Biskupinie*, [w:] *Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie znińskim*, Poznań 1938, s. 39—44; tenże, *Przedmioty brązowe i żelazne z grodu kultury „łużyckiej” w Biskupinie*, [w:] *III sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie...*, s. 95—102.

¹⁸ Nie wymieniam tu czterech innych siekierok odkrytych w skarbie żelaznym zakopanym na półwyspie biskupińskim na początku okresu lateńskiego i należącym najprawdopodobniej do trzeciego, najmłodszego poziomu osadniczego kultury łużyckiej. Por. o tych siekierkach: F. Maciejewski, *Odkrycie skarbu żelaznego w Biskupinie*, ZOW, R. 22: 1953 z. 1, s. 21—23 i ryc. 2 oraz 4.

¹⁹ E. Sprockhoff, *Das Lausitzer Tüllenbeil*, „*Prähistorische Zeitschrift*”, t. 34—35: 1949—1950, s. 80, 103, 120—121.

²⁰ W. Hensel, *Próba periodyzacji najdawniejszych dziejów ziem polskich*, „*Sprawozdania PMA*”, t. 4: 1951 z. 1—2, s. 26; Z. Podwińska, *Narzędzia uprawy roli w Polsce w okresie wczesnośredniowiecznym*, „*Kwartalnik Hist. Kult. Mater.*”, R. 2: 1954 nr 3, s. 410.

²¹ W. Szafranski, *Ciężarki tkackie i przęśliki z grodu kultury „łużyckiej” w Biskupinie*, [w:] *III sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie...*, s. 132.

²² B. Jaroń, *Tortowisko z kulturą łużycką w Biskupinie*, [w:] *Osada bagienna w Biskupinie w pow. znińskim*, Poznań 1936, s. 26 i tabl. LV.

ВЛОДЗИМЕЖ ШАФРАНЬСКИ

ОТЧЕТ О ПОЛЕВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ В БИСКУПИНЕ, РАЙ. ЖНИН, НА СТОЯНКЕ 4 (ПОЛУОСТРОВ) В 1955 ГОДУ

В 1955 году ведены были дальнейшие исследования на полуострове Бискупинского озера (стоянка 4) с целью более близкого познания конструкции старшего раннесредневекового вала, как тоже познания стратиграфического уклада раннесредневековых селений.

На исследованном в 1955 году участке выделено 15 культурных слоев. Пропуская I современный слой, констатировано, что слои II—IX вмещали следы раннесредневекового поселения, причем II слой следует связывать с III самым младшим раннесредневековым фазисом, а слои начиная с III по IX с II старшим раннесредневековым фазисом. Остальные слои X—XVI связаны с поселением лужицкой культуры. Слои X—XIII принадлежат к младшему поселку, остальные же (XIV—XVI) вьются со старшим укрепленным селением лужицкой культуры.

В исследованных слоях констатировано следы разных оборонительных и жилищных конструкций, как тоже собрано много памятников, особенно обломков керамики.

WŁODZIMIERZ SZAFRAŃSKI

REPORT FROM FIELD INVESTIGATIONS ON SITE 4 (PENINSULA) AT BISKUPIN, DISTRICT ŻNIN, IN 1955

Explorations of site 4 on the peninsula on Biskupin Lake were continued in 1955, the aim being to assemble more data on the construction of the older early medieval wall and on the stratigraphy of early medieval settlements.

On the part of the site explored in 1955 fifteen cultural levels were identified. The most recent top stratum I can be disregarded. Strata II—IX contained numerous traces associating them with the early phases of the Middle Ages. Stratum II was contemporary to the third most recent phase of that period and strata III—IX to the second older phase. Strata X—XVI were dated as contemporary to the Lusatian culture. Strata X—XIII were associated with the younger and strata XIV—XVI with the older fortified settlement.

In all the strata many traces of fortifications and human dwellings were found and investigated, and numerous relics in particular broken pottery were collected.